

Piotr Sadowski*

Sytuacja prawna na granicy polsko-białoruskiej po wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej – wyzwanie dla procedur udzielania ochrony międzynarodowej

**Legal situation on the Polish-Belarusian border after
the outbreak of the Russian-Ukrainian war – a challenge
for procedures on granting international protection**

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: prawa człowieka, granica państwa, nielegalna migracja, uchodźcy, zagrożenie bezpieczeństwa państwa

Keywords: human rights, state border, illegal migration, refugees, threat to a state security

Abstrakt: W artykule zbadano, czy Polska może zgodnie z prawem międzynarodowym skutecznie zwalczać presję na granicy z państwem de facto wspierającym agresora. Analiza m.in. Konwencji genewskiej dotyczącej statusu uchodźców, prawa UE, Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności i orzecznictwa potwierdzają ustalenia doktryny, że prawo do życia i zakaz tortur są niederogowalne, umożliwiając ochronę granic i zwalczanie terroryzmu. Konieczność indywidualizacji decyzji o odmowie przekroczenia granicy i o nieudzieleniu ochrony jest wyzwaniem dla procedur krajowych. Nie uzasadniają jednak łamania praw człowieka.

Abstract: The article examines if Poland can, in accordance with international law, effectively combat pressure on the border with a country de facto supporting an aggressor. Analysis of, among others, the Geneva Refugee Convention, EU law, the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms and jurisprudence validate previous findings that right to life and prohibition of torture are non-derogable, permitting to protect borders and fight with terrorism. National procedures are challenged by a need to individualize decisions refusing entry and denying protection. Still, this does not justify violating human rights.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7013-3410>, dr, adiunkt, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. E-mail: psadowski@umk.pl

Wprowadzenie

Sytuacja faktyczna na granicy Białorusi z Polską, Litwą i Łotwą zmieniła się w 2021 roku wraz z intensyfikacją prób nielegalnego przekroczenia tych granic. Aby utrudnić powrót cudzoziemców na Białoruś A. Łukaszenka nakazał w maju 2021 roku wypowiedzenie umowy o readmisji z UE. Odpowiedzialność Białorusi za wywołanie kryzysu zauważyły organizacje międzynarodowe¹. Ustalenia te nie zwalniają Polski z konieczności respektowania wiążącego ją prawa międzynarodowego. W europejskich systemach ochrony praw człowieka, tzn. w Radzie Europy (dalej: RE) i Unii Europejskiej, prawo do życia i zakaz tortur mają charakter niedorogowalny². System uniwersalnej ochrony praw człowieka (ONZ) i zgodne z nim standardy regionalne umożliwiają jednak odmowę udzielenia ochrony niektórym grupom cudzoziemców.

Celem artykułu jest ustalenie, czy państwa sąsiadujące z agresorem i krajem go wspierającym mogą skutecznie realizować polskie i międzynarodowe procedury uchodźcze. Zakres podmiotowy analizy zawężono do cudzoziemców przyjeżdżających z Białorusi i Rosji. Metoda historyczno-prawna pozwoliła na ukazanie ewolucji międzynarodowego prawa ochrony praw człowieka, umożliwiając komparatystyczną analizę sytuacji prawnej przed i po rozpoczęciu rosyjskich działań wojennych w Ukrainie (24 lutego 2022 roku). Problematyka ta nie była jeszcze przedmiotem badań. Analiza wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPCz)³ i ustaleń dotyczących zasady *non-refoulement* zabraniającej zawrócenia cudzoziemca do kraju, w którym mógłby być ofiarą prześladowania⁴ potwierdziła konieczność każdorazowej, niepodlegającej ograniczeniom indywidualizacji decyzji wydawanych cudzoziemcom.

¹ Council of Europe, *Commissioner calls for immediate access of international and national human rights actors and media to Poland's border with Belarus to end human suffering and violations of human rights*, 19.11.2021, s. 1, <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/commissioner-calls-for-immediate-access-of-international-and-national-human-rights-actors-and-media-to-poland-s-border-with-belarus-in-order-to-end-hu> (21.12.2022) i UNHCR, IOM, *Call for immediate de-escalation at the Belarus-Poland border*, 9.11.2021, <https://www.unhcr.org/news/press/2021/11/618a63674/unhcr-iom-call-immediate-de-escalation-belarus-poland-border.html> (20.02.2023).

² Nie mogą być ograniczone lub zawieszane. Art. 2 i 3 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950 roku, Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm. (dalej: EKPC) i art. 2 i 4 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE C202, 7.06.2016 (dalej: KPP). Por. A. Krzywoń, *Zakaz maltretowania*, [w:] W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek (red.), *Prawa człowieka*, wyd. 2, Warszawa 2019, s. 133–141.

³ Tak np. wyrok ETPCz z 23 lipca 2020 roku w sprawie *M.K. i inni v. Polska* (skargi nr 40503/17, 42902/17, 43643/17) i z 11 grudnia 2018 roku w sprawie *M.A. i inni v. Litwa* (skarga nr 59793/17).

⁴ O tej zasadzie w M. Grześkowiak, *Transpozycja zasady non-refoulement do polskiego systemu ochrony uchodźców*, «*Studia Iuridica*» 2018, vol. 76; C. Costello, M. Foster, *Non-re-*

Uczestnictwo Rosji w międzynarodowym konflikcie zbrojnym rodzi jej odpowiedzialność także na gruncie międzynarodowego prawa humanitarnego. Odpowiedzialność Białorusi można wydedukować z teorii odpowiedzialności pośredniej, czyli odpowiedzialności państwa za działania innych państw⁵. Prawo międzynarodowe przewiduje możliwość wyłączenia spod ochrony międzynarodowej m.in. osób oskarżanych o zbrodnie wojenne i działalność terrorystyczną. Nie stoi to w sprzeczności z możliwością zapewnienia efektywności procedur uchodźczych (stan na 19 grudnia 2022 roku).

Nielegalne przekroczenie granicy

Państwa posiadają prawo do ustalania i egzekwowania reguł dotyczących przekraczania granic państwowych⁶. Zasadą jest, że wjazd cudzoziemców odbywa się na wyznaczonych przejściach granicznych, gdzie na żądanie funkcjonariuszy trzeba okazać ważny dokument podróży (np. paszport) i ważny dokument uprawniający do przekroczenia granicy (np. wizę lub zezwolenie na pobyt). Funkcjonariusz dokonujący odprawy granicznej może odmówić cudzoziemcowi wjazdu, gdy ustali, że cele wjazdu i pobytu wskazane w dokumencie i te deklarowane przez cudzoziemca nie są tożsame. Taką decyzję należy odnotować w dokumencie podróży⁷. Cudzoziemiec może odwołać się od decyzji komendanta placówki Straży Granicznej do Komendanta Głównego Straży Granicznej. Nie wstrzymuje to wykonania zaskarżonej decyzji. Regulacje te pozostają w zgodzie z art. 14 KGS.

Cudzoziemców zatrzymanych w strefie nadgranicznej bezpośrednio po przekroczeniu granicy nieumyślnie i wbrew przepisom można niezwłocznie

foulement as Custom and Jus Cogens? Putting the Prohibition to the Test, «Netherlands Yearbook of International Law» 2015, vol. 46.

⁵ Więcej w M. Kowalski, *Pośrednie naruszenie zobowiązania z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka: uwagi na tle wyroków w sprawach Al Nashiri przeciwko Polsce i Husayn (Abu Zubaydah) przeciwko Polsce*, [w:] M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska (red.), *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego: materiały VII warszawsko-toruńskiego kolokwium praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego (Toruń, 4–5 grudnia 2014 r.)*, Toruń 2016.

⁶ Akcentuje to np. wyrok ETPCz z 30 października 1991 roku w sprawie *Vilvarajah i inni v. Zjednoczone Królestwo* (skargi nr 13163/87; 13164/87; 13165/87; 13447/87; 13448/87), § 102; J. Białocerkiewicz, *Status prawny cudzoziemca w świetle standardów międzynarodowych*, Toruń 1999, s. 48 i n.; P. Sadowski, *Wspólny Europejski System Azylowy: historia, stan obecny i perspektywy rozwoju*, Toruń 2019, s. 41–45.

⁷ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/399 z 9 marca 2016 roku w sprawie unijnego kodeksu zasad regulujących przepływ osób przez granice (kodeks graniczny Schengen), Dz.Urz. UE L 77, 23.03.2016 (dalej: KGS).

doprowadzić do granicy⁸. Słusznie wskazuje się, że „przypadkowości naruszenia zaprzecza powtarzalność takiego zachowania ze strony tego samego cudzoziemca”⁹. Decydując o odmowie wjazdu należy ocenić, czy w kraju, do którego ma być zawrócony cudzoziemiec jej/jego prawa będą przestrzegane. Odpowiedzialność ta będzie związana z pośrednim naruszeniem obowiązków traktatowych, a więc z sytuacją, w której „uznaje [się] odpowiedzialność danego państwa-strony EKPC, pomimo tego, że bezpośredniego naruszenia wartości chronionej na mocy EKPC dopuszcza się inny podmiot”¹⁰. Analogicznej wykładni dokonuje Komitet Praw Człowieka w ramach Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 19 grudnia 1966 roku, Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 i 168, dalej: MPPOiP.

Prawo do ustalania zasad admisyj imigrantów nie ma więc charakteru absolutnego. Odpowiedzialność państwa powstaje, gdy cudzoziemcy znajdują się na jego terytorium (art. 2 MPPOiP) lub pod jurysdykcją (art. 1 EKPC). Polska jest stroną tych traktatów. Może więc być rozliczana także za „działanie (...) [jej] organów, wywierające skutki poza [jej] terytorium”¹¹, nawet w państwie niebędącym ich stroną.

Najistotniejszym ograniczeniem suwerenności państwa w zakresie admisyj cudzoziemców jest konieczność zapewnienia ochrony przed *refoulement*. Powszechność tego obowiązku podkreśla fakt, że Konwencja genewska dotycząca statusu uchodźców z 28 lipca 1951 roku¹² (dalej: KG) jest jedną z najczęściej ratyfikowanych konwencji ONZ i stanowi podstawę Wspólnego Europejskiego Systemu Azylowego¹³. Konwencja nie odnosi się szczegółowo do procedur wjazdu. Bezspornie obejmuje zakaz zawracania cudzoziemców do granic państw, w których mogą być narażeni na realne ryzyko prześladowania. Analogiczne gwarancje zawarto w art. 2 i 3 EKPC, w prawie UE, w tym art. 18 KPP, art. 6 Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/32/UE z 26 czerwca 2013 roku w sprawie wspólnych procedur udzielania i cofania

⁸ R. Rogala, *Art. 35*, [w:] J. Chlebny, *Prawo o cudzoziemcach: komentarz*, Legalis, Warszawa 2020; P.K. Sowiński, *Środki przymusu w ustawie o cudzoziemcach*, «Prokuratura i Prawo» 2007, vol. 11, s. 142.

⁹ P.K. Sowiński, *Środki...*, s. 142.

¹⁰ M. Kowalski, *Pośrednie naruszenie...*, s. 76 i n.

¹¹ J. Białocerkiewicz, *Status...*, s. 181. O odpowiedzialności państwa za działania wobec cudzoziemców przebywających poza jego terytorium w P. Sadowski, *The EU's approach to the extraterritorial processing of asylum claims and its compliance with international law*, „Revista Generalde De Derecho Europeo” 2021, no. 53, s. 28–78.

¹² Dz.U. z 1991 r. Nr 119, poz. 515 i 517.

¹³ Art. 63 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (dalej: TfUE) w brzmieniu nadanym Traktatem z Lizbony z 13 grudnia 2007 roku, Dz.Ur. UE C 306/1, 17.12.2007.

ochrony międzynarodowej (wersja przekształcona)¹⁴ i art. 5 KGS. Niektórzy wskazują wręcz, iż zasada ta jest częścią prawa zwyczajowego¹⁵.

Komitet Wykonawczy UNHCR (dalej: EXCOMM), którego konkluzje mają charakter formalnoprawnie niewiążący „podkreślił (...) potrzebę przyjmowania uchodźców na terytorium państw, co obejmuje brak odmów na granicach bez dostępu do sprawiedliwych i skutecznych procedur ustalania ich statusu i potrzeb w zakresie ochrony”¹⁶. Przypomnił też „znaczenie przestrzegania zasady *non-refoulement* – zarówno na granicy, jak i na terytorium”¹⁷. Osiągnięcie tych celów zapewnia zagwarantowanie co najmniej tymczasowego prawa wjazdu także podczas masowego napływu cudzoziemców¹⁸. Również projekty prawa UE zakładające możliwość ograniczenia liczby otwartych przejść granicznych podczas takiego napływu nakazują wskazanie przejść, na których można składać wnioski uchodźcze, zabraniając wprowadzenia generalnego zakazu składania takich wniosków¹⁹.

Konieczność zapewnienia dostępu do procedur uchodźczych wynika też z art. 20 dyrektywy 2013/32/UE. Zakaz zawracania obejmuje więc także obowiązek zagwarantowania skutecznego dostępu do możliwości złożenia wniosku²⁰. Potwierdził to ETPCz w sprawach *M.K.* oraz *M.A.*, w których cudzoziemcy

¹⁴ Dz.Urz. UE L 180/60, 29.06.2013.

¹⁵ A. Florczak, *Uchodźcy w Polsce. Między humanitaryzmem a pragmatyzmem*, Toruń 2003, s. 106.

¹⁶ EXCOMM, *Executive Committee 49th session. Contained in United Nations General Assembly Document No. 12A (A/53/12/Add.1)*, lit. q. Krytyka pushbacków w Parliamentary Assembly of the Council of Europe, *Resolution 2299 (2019) – Pushback policies and practice in Council of Europe member States, Text adopted by the Assembly on 28 June 2019 (27th Sitting)*.

¹⁷ EXCOMM, *Executive Committee 28th session. Contained in United Nations General Assembly Document No. 12A (A/32/12/Add.1)*.

¹⁸ EXCOMM, *Executive Committee 32nd session. Contained in United Nations General Assembly Document No. 12A (A/36/12/Add.1)*; UNHCR, *Annotated Comments on Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on Minimum Standards for Giving Temporary Protection in the Event of a Mass Influx of Displaced Persons and on Measures Promoting a Balance of Efforts Between Member States in Receiving Such Persons and Bearing the Consequences Thereof*, Komentarz do art. 3, <https://www.unhcr.org/436620152.html> (21.12.2022); Dyrektywa Rady 2001/55/WE z 20 lipca 2001 roku w sprawie minimalnych standardów przyznawania tymczasowej ochrony na wypadek masowego napływu wysiedleńców oraz środków wspierających równowagę wysiłków między Państwami Członkowskimi związanych z przyjęciem takich osób wraz z jego następstwami, Dz.Urz. WE L 212/12 z 07.08.2001, Polskie wydanie specjalne: Rozdział 19, Tom 04, s. 162.

¹⁹ Komisja Europejska, *Wniosek – Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie sytuacji instrumentalizacji w obszarze migracji i azylu*, COM(2021) 890 final, s. 5.

²⁰ M. Półtorak, *Czy można odmówić przyjęcia wniosku o ochronę międzynarodową i kiedy uznaje się go za złożony?*, 2022, s. 5, DOI: 10.5281/ZENODO.5838505; art. 2 Committee of Ministers of the Council of Europe, *Resolution (67) 14 of 29 June 1967: Asylum to Persons in Danger of Persecution*.

wielokrotnie próbowali przekroczyć granicę (odpowiednio) polską i litewską z Białorusią. Sprawa *M.A.* różni się od sprawy *N.D. i N.T. v. Hiszpania* (wyrok z 3 października 2017 roku, skargi nr 8675/15 i 8697/15), w której podkreślono, że uprzednie nieskorzystanie z rzeczywiście dostępnych procedur legalnego wjazdu do Hiszpanii osób ubiegających się tam o ochronę i podjęcie próby nielegalnego przejścia przez mur sprawiło, że nie doszło do naruszenia EKPC. W sprawie *M.A.* takich procedur bowiem nie było.

Prawa człowieka cudzoziemców w Białorusi i Rosi

Z zasady *non-refoulement* i odpowiedzialności państwa za działania i zaniechania innego państwa wynika wymóg zweryfikowania, czy cudzoziemiec ma być zawrócony do kraju, który jest dla niego bezpieczny. Aby przyspieszyć procedury w tego typu sprawach²¹ UE ustanowiła fikcję prawną, że kraje wskazane na liście załączonej do dyrektywy 2013/32/UE lub w prawie krajowym są bezpieczne dla cudzoziemców²². Zobowiązano też Agencję Unii Europejskiej ds. Azylu do „dostarczania informacji i analiz dotyczących państw trzecich w związku z koncepcją bezpiecznego kraju pochodzenia i koncepcją bezpiecznego kraju trzeciego”²³.

Automatyzmowi w stosowaniu fikcji prawnej wywodzonej z porozumienia UE-Turcja²⁴ sprzeciwiały się sądy greckie. Wówczas „znaczna część migrantów (...) pochodzi[ła] z Syrii, Iraku i Afganistanu (około 90% wnioskodawców z tych krajów otrzymuje w państwach członkowskich UE ochronę)”²⁵. Kierunek przyjazdów części osób próbujących przekroczyć granicę polsko-białoruską jest podobny. Doświadczenia Grecji są więc aktualne.

Białoruś i Rosja są stroną MPPOiP. Ratyfikowały też Protokół fakultatywny zapewniający możliwość składania zawiadomień do Komitetu Praw Człowieka, ale Białoruś wypowiedziała go w 2022 roku. Oba kraje ratyfikowały KG wraz

²¹ Zob. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 22 września 2015 roku, IV SA/Wa 681/15, Legalis nr 1393845.

²² Więcej w S. Lavenex, *Safe third countries: extending the EU asylum and immigration policies to Central and Eastern Europe*, New York 1999.

²³ Art. 2 ust. 1, lit. h. rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2303 z 15 grudnia 2021 roku ustanawiające Agencję Unii Europejskiej ds. Azylu i uchylające rozporządzenie (UE) nr 439/2010, L 468/1, 30.12.2021.

²⁴ Council of the European Union, *EU-Turkey Statement of 18 March 2016*, <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18-eturkey-statement/> (11.06.2017).

²⁵ P. Sadowski, *Wspólny...*, s. 143–144; S. Peers, *The final EU/Turkey refugee deal: a legal assessment*, 18.03.2016, <http://eulawanalysis.blogspot.co.uk/2016/03/the-final-eturkey-refugee-deal-legal.html> (20.12.2022). Kontestują oni to porozumienie.

z protokołem nowojorskim²⁶. Zobowiązane są więc do udzielania ochrony osobom jej poszukującym. Konwencja ta nie ustanawia jednak niezależnego od państw mechanizmu weryfikacji przestrzegania jej postanowień.

Po rosyjskiej agresji w Ukrainie Komitet Ministrów RE uruchomił procedury zawieszenia agresora w RE. Odpowiadając na ten krok, Rosja wystąpiła z RE²⁷. Mińsk zaś egzemplifikuje stolicę, w której transformacja polityczna zakończyła się „ustabilizowaniem reżimów niedemokratycznych”²⁸. Orzekana jest tam kara śmierci²⁹. Wyklucza to przyjęcie Białorusi do RE.

Oceniając dopuszczalność zawrócenia cudzoziemca nie można ograniczyć się do zweryfikowania, czy państwo, do którego ma on być przekazany (nawet gdy jest imigrantem ekonomicznym) jest stroną traktatów o ochronie praw człowieka. Należy sprawdzić, jak prawa te chronione są w praktyce (wyrok ETPCz z 10 października 1979 roku w sprawie *Airey v. Irlandia*, skarga nr 6289/73). Organizacje pozarządowe informowały o łamaniu praw cudzoziemców na Białorusi, gdzie byli np. „osadzeni (...) w obozach mieszczących się na terenach infrastruktury wojskowej i straży granicznej. Następnie [(nawet gdy chcą wrócić do kraju pochodzenia)] są (...) zmuszani do przekroczenia granicy z Polską poza oficjalnymi przejściami granicznymi”³⁰. Potwierdzają to filmy publikowane na Twitterze polskiej Straży Granicznej, na których funkcjonariusze białoruscy m.in. „odprowadzają” imigrantów do granicy z Polską. W Rosji dochodziło zaś do systemowej (a więc odbywającej się co najmniej za zgodą państwa) stygmatyzacji cudzoziemców (wyrok ETPCz z 15 marca 2013 roku w sprawie *Novruk i inni v. Rosja*, skargi nr 31039/11, 48511/11, 76810/12, 14618/13 i 13817/14), a na ryzyko mogące powstać po odesłaniu na Białoruś, które mogłoby skutkować przekazaniem do Rosji i (w konsekwencji) do Syrii ETPCz zwrócił uwagę w dniu 8 lipca 2021 roku w sprawie *D.A. i inni v. Polska* (skarga nr 51246/17).

MPPOiP i EKPC to traktaty dotyczące ochrony praw człowieka. Jednakże, w czasie konfliktu zbrojnego (aż do zawarcia pokoju) stosuje się też w pełni akty międzynarodowego prawa humanitarnego. Międzynarodowy konflikt

²⁶ Informacje o ratyfikacjach z <https://treaties.un.org/> (21.12.2022).

²⁷ Committee of Ministers of the Council of Europe, *Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe (Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2022 at the 1428th meeting of the Ministers' Deputies)*.

²⁸ R. Czachor, *Niedemokratyczne tendencje w rozwoju systemów politycznych państw porażonych a przypadek Republiki Białoruś*, «Studia Politologiczne» 2018, vol. 47, s. 189.

²⁹ O przestępstwach, za które taka kara może być orzeczona i o liczbie wyroków w M.I. Пастухов, *On The Issue of Abolition of the Death Penalty in Belarus*, «Studia Politologiczne» 2016, vol. 40, s. 173–174.

³⁰ Grupa Granica, *Humanitarian crisis at the Polish-Belarusian border*, 10 December 2021, s. 11, <https://www.grupagranica.pl/files/Grupa-Granica-Report-Humanitarian-crisis-at-the-Polish-Belarusian-border.pdf> (21.12.2022).

zbrojny ma miejsce „gdy między dwoma państwami powstają różnice prowadzące do interwencji sił zbrojnych”³¹. Może on „prowadzić do pewnych ograniczeń i ułomności w zakresie praw człowieka, ale nie może ich zniweczyć albo naruszać ich istoty”³².

Już w 2014 roku akcentowano, że „działania Rosji wobec Ukrainy wypełniają znamiona agresji określone w (...) Definicji Agresji”³³. Także dziś Rosja uczestniczy w międzynarodowym konflikcie zbrojnym w Ukrainie. Tezę tę wzmacnia aneksja części terytorium Ukrainy przez Rosję (aneksja jest stanem faktycznym³⁴). Odpowiedzialność Rosji można też wydedukować z jej co najmniej częściowego zwierzchnictwa nad Białorusią³⁵. Mińsk oficjalnie nie uczestniczy w omawianym konflikcie zbrojnym. Udostępnił jednak swoje terytorium do prowadzenia ataku m.in. na Kijów. Instrumentalizacja migracji na granicy polsko-białoruskiej jest zaś intencjonalnie prowadzoną przez Białoruś wojną hybrydową³⁶. Egzemplifikuje bowiem niekonwencjonalne instrumenty siłowe, mające w optymalny sposób wyrządzić szkody, „stwarzając polaryzację zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym”³⁷. Taką instrumentalizację imigrantów słusznie skrytykowały Rada Europejska i Komisja Europejska³⁸.

Rozważania te mają istotne znaczenie do ustalenia, czy w Białorusi i Rosji można stosować m.in. Konwencję genewską o ochronie osób cywilnych podczas wojny z 12 sierpnia 1949 roku (dalej: IV KG)³⁹. Na Białorusi dochodzi m.in. do arbitralnego ograniczania swobody przemieszczania cudzoziemców. Może to naruszać art. 37 IV KG. Dodatkowo, zgodnie z art. 32 IV KG zabronione jest stosowanie wszelkich środków mogących powodować cierpienia fizyczne lub wyniszczenie osób podlegających ochronie. Praktyki niehumanitarnego traktowania w ośrodkach, w strefie przygranicznej, czy zmuszanie do nielegalnego przekraczania granic naruszają ten przepis. Białoruś utrudnia też cudzoziemcom powrót do krajów pochodzenia, co jest sprzeczne z art. 35 IV KG.

³¹ A. Szpak, *Międzynarodowe prawo humanitarne*, Toruń 2014, s. 37.

³² J. Białocerkiewicz, *Status...*, s. 257.

³³ T.R. Aleksandrowicz, *Wywiad jako narzędzie w koncepcji nowych wojen. Casus konfliktu ukraińskiego*, «*Studia Politologiczne*» 2017, vol. 43, s. 168.

³⁴ A. Szpak, *Międzynarodowe...*, s. 209.

³⁵ To tzw. odpowiedzialność pośrednia. Zob. np. wyroki ETPC z 8 lipca 2004 roku w sprawie *Ilaşcu i inni v. Mołdowa i Rosja*, skarga nr 48787/99 i z 16 czerwca 2015 roku w sprawie *Chiragov i inni v. Armenia*, skarga nr 13216/05. M. Kowalski, *Pośrednie...*, s. 78–80.

³⁶ Komisja Europejska, *Wniosek – Decyzja Rady w sprawie tymczasowych środków nadzwyczajnych na rzecz Łotwy, Litwy i Polski*, COM(2021) 752 final, s. 1.

³⁷ A. Bilal, *Wojna hybrydowa – nowe zagrożenia, złożoność i 'zaufanie' jako antidotum*, «*NATO Review*» 2021, s. 6. O cechach wojny hybrydowej także i T.R. Aleksandrowicz, *Wywiad...*, s. 170.

³⁸ Komisja Europejska, *Wniosek – Decyzja...*, s. 1.

³⁹ Dz.U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171. Więcej w J. Białocerkiewicz, *Status...*, s. 258–260.

Nie sposób zatem założyć *in abstracto*, że Białoruś i Rosja są krajami generalnie bezpiecznymi dla cudzoziemców i zastosować koncepcji bezpiecznego kraju trzeciego.

Zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa

Obowiązek ochrony przed *refoulement* nie stoi w sprzeczności z prawem państwa do ochrony granic. Nie nakłada też obowiązku ochrony osób, które stanowią zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego. Pozostaje to w zgodzie z EKPC, gdyż nie można jej interpretować tak, by „nakładać nieproporcjonalne utrudnienia w funkcjonowaniu [np.] policji w podejmowaniu skutecznych działań, by zwalczać zorganizowany terroryzm”⁴⁰. Dotyczy to zwłaszcza praktyk wobec osób, które dokonały „zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni wojennej lub zbrodni przeciwko ludzkości w rozumieniu aktów międzynarodowych”, „poważnej zbrodni o charakterze niepolitycznym poza państwem, które ją przyjęło, przed uznaniem jej za uchodźcę” lub „są winne czynów sprzecznych z celami i zasadami Narodów Zjednoczonych”. Wynika to wprost z art. 1F KG oraz art. 12 i 17 dyrektywy 2011/95/UE⁴¹ (dalej: klauzule wykluczające). Bezspornym jest bowiem, że jednostka może odpowiadać karnie za zbrodnie wojenne⁴². Przesłanki te spełniają osoby, które np. popełniły zbrodnie wojenne w Ukrainie lub w Syrii, ale nie imigranci ekonomiczni. Przyjmując, że działalność tzw. Grupy Wagnera jest sprzeczna z celami ONZ, można do jej członków zastosować art. 1F KG.

Termin „poważne przestępstwo o charakterze niepolitycznym” był już przedmiotem analiz⁴³. W razie wątpliwości należy założyć, że przestępstwo

⁴⁰ Wyrok ETPCz z 30 sierpnia 1990 roku w sprawie *Fox, Campbell i Hartley v. Zjednoczone Królestwo* (skargi nr 12244/86; 12245/86; 12383/86), § 95. O nowych formach terroryzmu w M. Madej, *The New Terrorism Revisited: Some Remarks on Terrorism Evolution and Its Strategic Significance After 9/11*, «Studia Politologiczne» 2022, vol. 63, s. 8.

⁴¹ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/95/UE z 13 grudnia 2011 roku w sprawie norm dotyczących kwalifikowania obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako beneficjentów ochrony międzynarodowej, jednolitego statusu uchodźców lub osób kwalifikujących się do otrzymania ochrony uzupełniającej oraz zakresu udzielanej ochrony (wersja przekształcona), Dz.Urz. UE L 337/9, 20.12.2011. Analiza art. 1F KG w B. Wierzbicki, *Sytuacja prawna uchodźcy w systemie międzynarodowej ochrony praw człowieka*, Białystok 1993; K. Przybysławska, *Niepożądanymi uchodźcy: granice ochrony i zasady wykluczenia w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2009.

⁴² International Military Tribunal, 41 AJIL 172 (1947).

⁴³ G. Gilbert, *Is Europe Living Up to Its Obligations to Refugees?*, «The European Journal of International Law» 2004, vol. 15, no. 5, s. 977; G.S. Goodwin-Gill, J. McAdam, *The refugee in international law*, New York 2007, wyd. 3, s. 120–121. Por. wyrok ETPCz z 12 lutego 2013 roku w sprawie *Amie i inni v. Bułgaria* (skarga nr 58149/08), § 95 i 98.

było tego rodzaju⁴⁴. Dotyczy to też aktów o charakterze terrorystycznym cechujących się przemocą wobec ludności cywilnej (nawet gdy popełniono je z rzekomo politycznych pobudek)⁴⁵. Uzasadnia to zastosowanie art. 1F KG.

Odwolanie się do terminu „porządek publiczny” wymaga każdorazowego udowodnienia istnienia zakłócenia porządku społecznego (naruszenie prawa) oraz rzeczywistego, aktualnego i dostatecznie poważnego zagrożenia dla podstawowych interesów społeczeństwa⁴⁶. Stworzenie zagrożenia dla funkcjonowania głównych instytucji i służb publicznych i życia ludności (np. powodujące poważne zakłócenia stosunków zagranicznych lub zagrożenie dla pokojowego współistnienia narodów bądź interesów wojskowych), może naruszać bezpieczeństwo publiczne lub „nadrzędne względy bezpieczeństwa publicznego”⁴⁷. Istnienie ryzyka ocenia się stosując test proporcjonalności. Znaczący napływ cudzoziemców nie stanowi więc automatycznie sam w sobie takiego ryzyka. Nie zwalnia też państwa z odpowiedzialności za kontrolę granic, co wskazał TSUE w § 90–92 wyroku z 26 lipca 2017 roku w sprawie C-646/16 *Khadija Jafari, Zainab Jafari v. Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl*.

Wykraczając nieco poza zakres podmiotowy artykułu należy choć skrótkowo odnotować, że zagrożeniem dla bezpieczeństwa państwa mogą też być nowe potencjalne działania hybrydowe np. byłych żołnierzy rosyjskich. Problematyczna może być skala ich napływu (liczba byłych żołnierzy), jak i ich doświadczenie (szkolenie wojskowe i udział w konflikcie zbrojnym). Czy prawo międzynarodowe nakazuje udzielenie takim osobom ochrony? W czasie pokoju jednostka powinna mieć prawo do ubiegania się o zastępczą służbę wojskową np. z powodu przekonań religijnych. Taka wykładnia jest częściowo stosowana podczas przymusowej mobilizacji w kraju, który uczestniczy w konflikcie zbrojnym⁴⁸. Zmobilizowany może podnosić powszechność i powtarzalność sprzecznych z celami ONZ działań armii. Rozpatrując wniosek uchodźczy ocenia się, czy przydział mobilizacyjny nastąpiłby do jednostki wojskowej,

⁴⁴ UNHCR, *Statement on Article 1F of the 1951 Convention*, July 2009, s. 12, <https://www.unhcr.org/4a5edac09.pdf> (24.02.2023).

⁴⁵ TSUE, wyrok z 9 listopada 2010 roku w sprawach *Bundesrepublik Deutschland v. B (C-57/09) i D (C-101/09)*, § 81.

⁴⁶ TSUE, wyrok z 4 października 2012 roku w sprawie C-249/11 *Christo Bjankow v. Gławen sekretar na Ministerstwoto na watresznite raboti*, § 40; G.S. Goodwin-Gill, J. McAdam, *The refugee...*, s. 165.

⁴⁷ TSUE, wyrok z 23 listopada 2010 roku w sprawie C-145/09 *Land Baden-Württemberg v. Panagiotis Tsakouridis*, § 43–44.

⁴⁸ TSUE, wyrok z 19 listopada 2020 roku w sprawach C-238/19 i C-238/19 *E.Z v. Federal Republic of Germany* (dalej: „sprawa E.Z.”). Zob. A.M. Kosińska, *Did the Court of Justice Open a Gateway to Europe for Refugees? Analysis of the Judgment of the Court of Justice of the European Union in E.Z v. Bundesrepublik Deutschland (C-238/19)*, «Studia Iuridica Lublinensia» 2022, vol. 31, no. 1, s. 239–261.

która prawdopodobnie takich czynów będzie dokonywać (sprawa E.Z., § 34). Dezercja sama w sobie nie jest więc odmową dokonania takich naruszeń, gdyż może być przejawem oportunistu⁴⁹.

Przewlekłość procedur

KG przyjęto, gdy skala zjawiska migracji wymuszonej była ogromna. Traktat ten nie przewiduje możliwości odstąpienia od indywidualnej oceny wniosku, nawet gdy systemy uchodźcze i organy odpowiedzialne za weryfikację istnienia ryzyka dla bezpieczeństwa publicznego są przeciążone i nie są w stanie efektywnie realizować swoich zadań. Również Komisja Europejska i Zgromadzenie Ogólne ONZ ustanawiając podstawowe ramy dla ochrony praw człowieka w związku ze zwalczaniem terroryzmu wprost odniosły się do konieczności respektowania zasady *non-refoulement*⁵⁰. Także ETPCz w sprawie przeciwko Polsce, w której „jeden ze skarżących był (...) objęty sankcjami międzynarodowymi za wspieranie terroryzmu międzynarodowego”⁵¹ zaakcentował konieczność ochrony praw takich osób.

Dlatego klauzule wykluczające stosować można po przyjęciu wniosku o udzielenie ochrony⁵². Wnioskodawca chroniony jest bowiem od *refoulement* do wydania decyzji o odmowie udzielenia ochrony. Organ nie może więc zakładać, że cudzoziemiec nie powinien uzyskać ochrony. Stąd też art. 12 i 17 dyrektywy 2011/95/UE należy interpretować tak, że można odstąpić od indywidualnego rozpatrzenia wniosku, ale po zbadaniu, czy powrót lub wydalenie cudzoziemca nie narusza art. 3 EKPC. Tylko w sprawach liderów można automatycznie uznać ich zaangażowanie za działalność terrorystyczną⁵³. TSUE doprecyzował, że członkostwo w takiej organizacji, czy zbieranie funduszy na jej finansowanie nie pozwala więc na automatyczne zastosowanie klauzuli wykluczenia, nawet gdy nazwa organizacji umieszczona jest na liście organizacji terrorystycznych⁵⁴. Parlament Europejski uznał Rosję za kraj wspierający

⁴⁹ A.M. Kosińska, *Did the Court...*, s. 244.

⁵⁰ Komisja Europejska, *Wniosek – Rozporządzenie...*, s. 3; UN General Assembly, *Protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism*, 16.12.2005.

⁵¹ M. Kowalski, *Pośrednie...*, s. 73. Mowa tu o wyrokach z 24 lipca 2014 roku *Al Nashiri v. Polska* (skarga nr 28761/11) i *Husayn (Abu Zubaydah) v. Polska* (skarga nr 28761/11).

⁵² J. Chlebny, *Postępowanie w sprawie o nadanie statusu uchodźcy*, Warszawa 2011, s. 119 i n.; Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej, *Podręcznik europejskiego prawa dotyczącego azylu, granic i imigracji*, Luksemburg 2014, s. 86.

⁵³ G. Gilbert, *Is Europe...*, s. 977.

⁵⁴ Tak np. TSUE, wyrok z 9 listopada 2010 roku w sprawach połączonych C-57/09 i C-101/09 *B. i D v. Niemcy*. O rozwoju prawa UE o zwalczaniu terroryzmu w A. Gruszczak, *The Euro-*

terroryzm i wezwał państwa unijne do uznania Rosji za „sponsora terroryzmu”, a według Zgromadzenia Parlamentarnego RE ataki niedyskryminacyjne są polityką opresji terrorystycznej⁵⁵. Są to jednak tylko wskazówki interpretacyjne dla organów badających sprawy np. tzw. „wagnerowców”.

Art. 27 dyrektywy 2013/32/UE ustanawia szybkie procedury postępowania m.in. z wnioskami składanymi na granicach np. podczas zwiększonego napływu cudzoziemców. Można je stosować tylko w niektórych przypadkach⁵⁶. Nie odstępuje się wówczas od indywidualizacji decyzji. Rejestracja wniosków i ich ocena jest procesem czasochłonnym. Potwierdziły to doświadczenia Grecji i Włoch⁵⁷. Polska odmówiła realizacji decyzji w części dotyczącej relokacji cudzoziemców. Sprzeciwiła się też projektowi rozporządzenia ustanawiającego korekcyjny mechanizm solidarności uruchamiany, gdy państwo UE znajdzie się pod nieproporcjonalną presją⁵⁸. Projektu nie przyjęto, utrzymując krytykowany w doktrynie⁵⁹ ciężar odpowiedzialności na państwach z granicami zewnętrznymi. Pozostaje możliwość działania *ad hoc* (art. 78 ust. 3 TfUE), jak było w przypadku Grecji i Włoch. Przyjęcie decyzji implementacyjnej wdrażającej dyrektywę 2001/55/WE jest zaś niemożliwe, bo Białoruś i Rosja są krajami tranzytu, a nie krajami pochodzenia znacznej liczby wnioskodawców.

Warto też przypomnieć o zakazie detencji wnioskodawców. Możliwe jest jednak jego ograniczenie np. w celu ustalenia tożsamości cudzoziemca i gdy „wymaga tego bezpieczeństwo narodowe lub porządek publiczny” (art. 8 dyrektywy 2013/33/UE i art. 5 EKPC). Ocena zasadności zastosowania detencji musi być dokonana indywidualnie. W przypadku realnej eskalacji konfliktu hybrydowego można rozważyć czasową derogację art. 5 EKPC by np. wydłużyć

pean Union's Counter-Terrorism Policy Twenty Years After 9/11: What Has Really Been Done?, «Studia Politologiczne» 2022, vol. 63.

⁵⁵ European Parliament, *Resolution on the fight against impunity for war crimes in Ukraine*, 19.05.2022; Parliamentary Assembly of the Council of Europe, *Further escalation in the Russian Federation's aggression against Ukraine*, 13.10.2022, § 6.

⁵⁶ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z 10 lutego 2021 roku w sprawie wdrożenia art. 43 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/32/UE z 26 czerwca 2013 roku w sprawie wspólnych procedur udzielania i cofania ochrony międzynarodowej, P9 TA(2021)0042.

⁵⁷ Council Decision (EU) 2015/1523 of 14 September 2015 establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and of Greece, OJ EU L 239, 15.09.2015; Council Decision (EU) 2015/1601 of 22 September 2015 establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and Greece, OJ EU L 248, 24.09.2015. Ich analiza w P. Sadowski, *Wspólny...*, s. 134–140.

⁵⁸ Komisja do Spraw Unii Europejskiej nr 361, posiedzenie w 8 października 2015 roku, <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/biuletyn.xsp?documentId=15CA6FF94BAB6DA-0C1257ED900471603> (22.12.2022).

⁵⁹ B. Mikołajczyk, *The Migrant Crisis and Refugees – a Crisis of EU Solidarity*, «Polish Review of International and European Law» 2020, vol. 9, no. 2, s. 182; S. Da Lomba, *The Right to Seek Refugee Status in the European Union*, Antwerpen 2004, s. 137.

okres dopuszczalnego zatrzymania cudzoziemców. Niezbędne byłoby przyjęcie jasnych i precyzyjnych procedur detencji i środków odwoławczych. Ogólnie odesłanie do zagrożenia terroryzmem, czy obawy społeczne⁶⁰ nie wystarczą do uzasadnienia derogacji.

Podsumowanie

Prawo międzynarodowe nie przewiduje możliwości derogacji prawa do życia i wolności od tortur. Analiza KG, prawa UE, EKPC i orzecznictwa międzynarodowego potwierdzają, że kraje doświadczające zwiększonej presji na granicy mogą skutecznie chronić osoby przebywające pod jurysdykcją i na terytorium. Dotyczy to też możliwości odmowy udzielenia ochrony sprawcom zbrodni wojennych i osobom aktywnie zaangażowanym w działalność terrorystyczną. Jednak nawet w ich sprawach konieczna jest indywidualizacja decyzji.

Nowym wyzwaniem dla sąsiadów Białorusi i Rosji może być utrudnione zawracanie migrantów do tych krajów. Prawa cudzoziemców nie są tam bowiem przestrzegane. Możliwe jest jednak odsyłanie ich do krajów tranzytu lub pochodzenia. Jest to procedura dłuższa, co stanowi dodatkowe wyzwanie dla służb migracyjnych.

Nie jest jednak możliwe ograniczanie prawa do składania wniosków o udzielenie ochrony na granicy. Rejestracja i rozpatrywanie takich wniosków w sytuacji zwiększonego napływu cudzoziemców może być wyzwaniem dla służb migracyjnych i azylowych. W sytuacji kryzysowej można jednak wnioskować o uruchomienie środków *ad hoc* przewidzianych w prawie unijnym.

Bibliografia

- Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej, *Podręcznik europejskiego prawa dotyczącego azylu, granic i imigracji*, Luksemburg 2014.
- Aleksandrowicz T.R., *Wywiad jako narzędzie w koncepcji nowych wojen. Casus konfliktu ukraińskiego*, «Studia Politologiczne» 2017, vol. 43.
- Białocerkiewicz J., *Status prawny cudzoziemca w świetle standardów międzynarodowych*, Toruń 1999.
- Bilal A., *Wojna hybrydowa – nowe zagrożenia, złożoność i 'zaufanie' jako antidotum*, «NATO Review» 2021.
- Chlebny J., *Postępowanie w sprawie o nadanie statusu uchodźcy*, Warszawa 2011.
- Costello C., Foster M., *Non-refoulement as Custom and Jus Cogens? Putting the Prohibition to the Test*, «Netherlands Yearbook of International Law» 2015, vol. 46.

⁶⁰ O postrzeganiu trendów migracyjnych przez polskie społeczeństwo w R.M. Staniszewski, *Spółeczna percepcja uchodźców z Ukrainy, migrantów oraz działań podejmowanych przez rząd Mateusza Morawieckiego – raport z badania opinii publicznej*, 2022, DOI: 10.13140/RG.2.2.17930.34243

- Czachor R., *Niedemokratyczne tendencje w rozwoju systemów politycznych państw poradzieckich a przypadek Republiki Białoruś*, «Studia Politologiczne» 2018, vol. 47.
- Da Lomba S., *The Right to Seek Refugee Status in the European Union*, Antwerpen 2004.
- Florczak A., *Uchodźcy w Polsce. Między humanitaryzmem a pragmatyzmem*, Toruń 2003.
- Gilbert G., *Is Europe Living Up to Its Obligations to Refugees?*, «The European Journal of International Law» 2004, vol. 15, no. 5.
- Goodwin-Gill G.S., McAdam J., *The refugee in international law*, New York 2007.
- Gruszczak A., *The European Union's Counter-Terrorism Policy Twenty Years After 9/11: What Has Really Been Done?*, «Studia Politologiczne» 2022, vol. 63.
- Grześkowiak M., *Transpozycja zasady non-refoulement do polskiego systemu ochrony uchodźców*, «Studia Iuridica» 2018, vol. 76.
- Kosińska A.M., *Did the Court of Justice Open a Gateway to Europe for Refugees? Analysis of the Judgment of the Court of Justice of the European Union in EZ v. Bundesrepublik Deutschland (C-238/19)*, «Studia Iuridica Lublinensia» 2022, vol. 31, no. 1.
- Kowalski M., *Pośrednie naruszenie zobowiązania z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka: uwagi na tle wyroków w sprawach Al Nashiri przeciwko Polsce i Husayn (Abu Zubaydah) przeciwko Polsce*, [w:] M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska (red.), *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarne: materiały VII warszawsko-toruńskiego kolokwium praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarne (Toruń, 4–5 grudnia 2014 r.)*, Toruń 2016.
- Krzywoń A., *Zakaz maltretowania*, [w:] W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek (red.), *Prawa człowieka*, wyd. 2, Warszawa 2019.
- Lavenex S., *Safe third countries: extending the EU asylum and immigration policies to Central and Eastern Europe*, New York 1999.
- Madej M., *The New Terrorism Revisited: Some Remarks on Terrorism Evolution and Its Strategic Significance After 9/11*, «Studia Politologiczne» 2022, vol. 63.
- Mikołajczyk B., *The Migrant Crisis and Refugees – a Crisis of EU Solidarity*, «Polish Review of International and European Law» 2020, vol. 9, no. 2.
- Peers S., *The final EU/Turkey refugee deal: a legal assessment*, 18.03.2016, <http://eulawanalysis.blogspot.co.uk/2016/03/the-final-euturkey-refugee-deal-legal.html> (21.12.2022).
- Półtorak M., *Czy można odmówić przyjęcia wniosku o ochronę międzynarodową i kiedy uznaje się go za złożony?*, 2022, DOI: 10.5281/ZENODO.5838505.
- Przybysławska K., *Niepożądani uchodźcy: granice ochrony i zasady wykluczenia w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2009.
- Rogała R., Art. 35, [w:] J. Chlebny (red.), *Prawo o cudzoziemcach: komentarz*, Legalis, Warszawa 2020.
- Sadowski P., *Wspólny Europejski System Azylowy: historia, stan obecny i perspektywy rozwoju*, Toruń 2019.
- Sadowski P., *The EU's approach to the extraterritorial processing of asylum claims and its compliance with international law*, «Revista General De Derecho Europeo» 2021, no. 53.
- Sowiński P.K., *Środki przymusu w ustawie o cudzoziemcach*, «Prokuratura i Prawo» 2007, vol. 11.
- Staniszewski R.M., *Společna percepceja uchodźców z Ukrainy, migrantów oraz działań podejmowanych przez rząd Mateusza Morawieckiego – raport z badania opinii publicznej*, 2022, DOI: 10.13140/RG.2.2.17930.34243.
- Szpak A., *Międzynarodowe prawo humanitarne*, Toruń 2014.
- Wierzbicki B., *Sytuacja prawna uchodźcy w systemie międzynarodowej ochrony praw człowieka*, Białystok 1993.
- Пастухов М.И., *On The Issue of Abolition of the Death Penalty in Belarus*, «Studia Politologiczne» 2016, vol. 40.